

בפתח הספר מסע בפרוזדור קֶרַח אל שורשי הזהות

המוניטין של "סופר שואה" שיצאו לסופר אהרן אפלפלד מאז שנות השישים דבקו בו למרות הכחשותיו החוזרות לתווית זו שהוצמדה לו. בצדק טען הסופר כלפי מבקריו כי אינו רואה את עצמו כך, ומי שקורא בראיונות שהעניק מתרשם מעמידתו העקשנית כנגד סימון זה של יצירתו.

למרבה האירוניה דווקא הביקורת, זו שמיהרה כל כך לשייך את הסופר לתחום הכתיבה על השואה, היא גם זו שהבחינה, לעתים מתוך מבוכה הנובעת מסתירת עצמה, כי יצירותיו של אפלפלד אינן נענות להגדרה זו, שמחמיצה את עיקר כתיבתו. זה כבר הובחן כי עולמו של אפלפלד, כמו שהוא מצטייר מסיפוריו הראשונים שנדפסו בקובץ עשן וגם בסיפוריו המאוחרים יותר, שנדפסו באדני הנהר ובכפור על הארץ, הוא עולמו של הפליט (לא רק היהודי) המיטלטל בדרכים הנידחות של הקרפטים, בחבלים רחוקים של רותניה ודרום אוקראינה, רחוק מלב ההתרחשויות המזוועות של מחנות העבודה והמוות. הבריחה המבוהלת של הפליט היהודי מרודפיו מעולם לא הייתה תלויה, כמו שאולי נוח לסבור בנסיבות הידועות לנו היום, בדיעה ברורה של הצפוי לו אם ייתפס. להפך – כוחה המיוחד של הפרוזה של אפלפלד נובע מן העמימות המסתורית של הרוע אשר מפניו נמלטים גיבוריו, כמין הנחה מטפיזית גנוסטית בקיומו של כוח־רָשָׁע שהכול יראים ממנו, אך איש אינו מתוודע אליו התוודעות ראלית אינטימית, אם מותר לנקוט תואר זה באשר לשואה.

מכל מקום, גם אם הנסיבות ההיסטוריות האלה הן שהולידו את הביוגרפיה הטרגית של הסופר אהרן אפלפלד ואת עולמו הספרותי, יצירתו לא ייצגה מעולם את הצד הקונקרטי של נסיבות ההשמדה, אלא בהיבט המרוחק של השפעתן על היקף הקיום היהודי, שנפגע מהן לעתים קרובות בלי להבין את פשרן עד תום. מכאן נובע גם כוח השכנוע העצום שהיה ליצירתו של אפלפלד כלפי הקורא הישראלי, זה אשר לא חווה את אימי השואה, אולם היה יכול לחוות באמצעות יצירותיו את תהליך ההיודעות של הקורבן לְרָשָׁע הזה, אם כי גם תהליך היודעות זה אינו בא ביצירת אפלפלד לידי השלמה ומלאות, לפי שהקורבן מת בידי מרצחו בטרם הגיע לכלל הבנת הנסיבות שהמיטו עליו את אסונו.

יצירת אפלפלד אמנם מציגה עולם יהודי כל כך בבעיותיו הבסיסיות, ברקעו ההיסטורי הספציפי, ימי מלחמת העולם השנייה, ואפילו בַּגִּיּוֹןֵּלִיּוֹת המובהקת שלו, שתמיד קשורה לאותם מחוזות הרריים פריפריים במזרח-אירופה, ואף על פי כן הוצב בה איזה יסוד כללי, בלתי מסוים, אוניברסלי, ובמיוחד מסתורי מאוד של אימה, שאינה מגלה לעולם את פרצופה הקונקרטי, וכך אף גיבוריו נותרים פעמים רבות טיפוסים ייצוגיים של "כל אדם" נרדף ובלתי מוגדר, שהוא סבך אינסטינקטים, יצרים ופחדים של חיה הנרדפת בידי ציידיה. מכאן נגזרת צורת ההתקבלות המיוחדת של סופר זה, שהוסמך לא במקרה ליצירת קפקא. הכלליות המיוחדת הזאת שהיא סממן פואטי מרכזי בכתיבתו, אפשרה את העברתה משפה לשפה, והוא כמדומה נמנה עם הסופרים העבריים המתורגמים ביותר בזמננו.

למרות האמור כאן, המניע העומד מאחורי הכתיבה של אפלפלד אינו רק אוניברסלי בְּטֹלוֹס שלו. היסוד היהודי הוא מרכיב מכונן בעולמו הספרותי, אלא שבדרך הופעתו, כמו אצל קפקא, הדומה לו כל כך, אין הוא עולה במישרין ובגלוי על פני השטח הקונקרטי, אלא משתמע מן המובן הסימבולי של מסקנותיו. סוגיה זו היא מן הסבוכות בעולמו של אפלפלד, המאוכלס ביהודים מכחישי-מוצאם, מתבוללים במפנה המאה של וינה, בוקובינָה וצ'רנוביץ, ובמיוחד משופע בעלילות מפותלות על יהודים שנמלטים לא רק מרודפיהם האנטישמים, אלא מנפשם שונאת-עצמה. ההיבט האוטו-אנטישמי, שהוא כה יהודי כשלעצמו, מופיע גם הוא בכתיב אפלפלד בלשון סמויה שאינה מגלה את עצמה בעלילה ובשיח של הגיבורים, אלא בשכבת הסמלים העמומה שאפלפלד מעטה על עולמו הסיפורי.

מגמה זו הלכה והקצינה בכתיבתו של אפלפלד בשנים האחרונות. עם כל חלקיותה המכלילה של הגדרה פואטית בנוגע לעולם יצירה שלם, בכל זאת אפשר להראות כי הנובלות המשובחות בכתביו כמו קאטרינה וטמיון התרחקו מרחק עצום מן העולם היהודי הנרדף, שאליו הן מתייחסות מבחינת רקען ההיסטורי, ובמרכזן הועמדו דמויות בלתי מודעות לְעוֹמֵק ולהיקף של החיים היהודיים שמתוכם נולדו, כמו אותו קארל שאמו ציוותה עליו להמיר את דתו כדי שייעשה לבעל משרה חשובה בעירו. אם היסוד היהודי צף ועולה אל פני השטח הוא מופיע כמתעורר מן התת-מודע, והגיבור אינו מצליח להתקשר אליו בחיבור ממשי. לא מקרה הוא שהגיבורה המרשימה ביותר שהעמידה הסיפורת של אפלפלד בשנים האחרונות היא קאטרינה, הנוצרית-הפרבוסלבית, אישיות מיסטית שהאקסטזה החווייתית שלה אוניברסלית בכל פרטיה ותגיה יותר מאשר לוקלית והיסטורית. בהקשר זה יש לחתירה הבלתי פוסקת של הפרוזה של אפלפלד אל המיסטיקה על שלל תכניה חשיבות מכריעה, בהיותה חוויה בעלת איכות שמחברת שפות תרבותיות נבדלות ועולמות נבדלים של חברות אנושיות. אין האמור כאן בא להכחיש את הצד היהודי הספציפי, שהנטייה הזו מגולמת בו. תור הפלאות של אפלפלד קשור תמיד בהווי המיסטי-החסידי שצור מחצבתו הוא באותם קרפטים רחוקים, אולם החומר הרגיונלי

שממנו ניטלה החוויה המיסטית, בא בסופו של דבר לשרת מגמה של בניין שפה מטפיזית כללית לשם תיאורו של מאבק גנוסטי אוניברסלי בין כוחות רשע ובין האדם הנדרף הקטן האבוד.

בדברי פתיחה אלה לקובץ בחרנו בדוגמה של הנובלה מכרה הקרח,¹ אשר כותרתה יכולה להיות שם לכעין גלוסריום מטפורי של עולם ההיזכרות בזהות הקדומה ביצירתו של אפלפלד. אפשר כמובן להקים עוד מילונים מטפוריים כאלה על יסוד בחינה של יצירותיו האחרות, אך כאן דומה שהסופר העז לגעת לראשונה נגיעה קרובה ב"אש השואה" כנוסח הדברים שנדפסו על עטיפת הספר. ובאמת, מן הבחינה הפשוטה של זיהוי מקום העלילה, זמנה, גיבוריה ופעולותיהם נראה כי יצירה זו ייחודית בעולמו. חלקה הראשון מספר על ימי המצוקה בגטו, מקום אשר ממנו נלקחים היהודים בזה אחר זה באותן אקציות ידועות לשמצה אל מחנות העבודה והמוות. בחלק השני של הנובלה מתוארים ימי עבודת הפרך בכניינו של גשר על הנהר פוג, ובחלקה השלישי מסע הזוועה של פליטי המחנה אל החופש בחורף קר שמפיל בהם חללים.

ואולם המתבונן בדרך עיצובם של שלושת העולמות האלה, השונים כל כך זה מזה, אינו יכול שלא להבחין בשני יסודות מרכזיים שקובעים את צורת הופעתם ביצירה. האחד – מיעוט הפרטים הקונקרטיים, במיוחד אלה הנוגעים לאימי השואה, שבהם נאחז המספר כדי לתאר את המרחב שבו נתונים גיבוריו. השני – האחיזה המועטה שיש לתודעת הגיבורים בסביבה החיצונית שלהם. שני עקרונות עיצוב אלה קובעים את אופייה הכללי של היצירה ובמידה מכרעת גם את מסריה. באשר לעיקרון הראשון: החלתו נקבעת במידה רבה לא על ידי בחינתו לעצמו, אלא על ידי השוואתו לטקסטים אחרים שמטפלים בשואה, לא טקסטים ספרותיים דווקא, אם כי גם כאלה. לעומת ספרות הדוקומנטציה המצויה היום בשפע, או לעומת יצירותיו של ק' צטניק למשל, בולטים תיאוריו של אפלפלד בכלליותם הקיצונית. נראה כי במכוון נמנע המספר מלהתעכב על פרטים שבזוועה. אין הוא מראה את פצעו של המולקה, את גופו של המעונה, אלא מספר עליו – אם לנקוט את אותה הבחנה ידועה שבין "היגוד" ו"הָרְאִיָּה". בתוך הפרקים הרבים המוקדשים לימי עבודת הפרך בהקמת הגשר על הבוג, כמעט אין תיאור של מראה האנשים או עינויים כשהם לעצמם, אלא דיווח עקיף על המתרחש.

עקרון עיצוב אחר נוגע לאופן מיקום התודעה המסופרת ביחס למתרחש. תודעתם של גיבורי אפלפלד בנובלה זו, כמו בנובלות אחרות, אינה מעוגנת במרחב שהיא פועלת בו, במובן הפשוט שבו מקיימים חיי הרגש והנפש יחס אינטימי של קרבה או דחייה אל הסביבה שבה מצוי הגוף. כל גיבורי מכרה הקרח עסוקים בחיי נפש, בתכנים של הזיה שנושאת אותם הרחק מן המקום הקונקרטי – מן הגיהנום הקיומי – אשר לשם הטילה אותם ההיסטוריה של עמם והביוגרפיה של משפחתם. הם עסוקים בגטו בשחזור

ימי עברם – ימים שבהם הועידו לעצמם עתיד של אמנים, רופאים, אנשי מעש פוליטי ומומחים למקצועותיהם השונים. התעסקות אובססיבית זו במציאות שלא הייתה יכולה להתממש גם בתנאים חמורים פחות מאלה שנוצרו בימי השואה נראית תלושה, לא רק משום שהם שבויי הגטו, אלא משום שאין היא עומדת במבחן כלשהו של סבירות בנוגע לכל מציאות של חיים יהודיים בלבה של אוכלוסייה נוצרית עוינת. גיבורי הגטו הם ויזואליזציה של "תודעות מושלכות" אל היקף מדומיין, שאינו מאפשר להן להגיע לכלל הכרת הזוועה שהן נתונות בה, וכך הן מקיימות חיים מדומיינים במרתפו של הוניה, בעל בית קפה, אשר ספק אם היה יכול להתקיים כמותו באיזה גטו שהוא. מהיבט זה נותרו גם חיי המחנה מנותקים מראליה בהיותם חיי תודעה שאחווה בסכך אהבותיו ושנאותיו של היהודי לרעיו היהודים ולסביבתו הנוצרית. שוב מתגלה הבחירה של אפלפלד בחזרה אל שורש הווייתו – גיבוריו נטועים בסופו של דבר בהיקף מרוחק של אשליותיהם, גם כשהם נתונים בתוך-תוכו של הגיהינום ההיסטורי שנקלעו אליו בלי להבין את פשרו האמתי.

באופניות המיוחדת לתפיסותיו של אפלפלד ניתן ביצירתו הסבר יוצא דופן לאחת הסוגיות הקשות הנוגעות להיסטוריה של השואה – שאלת התרמית הגדולה או מעשה ההונאה, שנהגו הנאצים כלפי קרבנותיהם. מעשה הונאה זה, שההסבר ההיסטורי נימק אותו בערמומיות המרושעת של הצוררים, מקבל ביצירותיו של אפלפלד את הסברו במנטליות של הקרבן ובמבנה הנפשי שלו, המשיאו תמיד להונות את עצמו בלא קשר למצבו האובייקטיבי. כך משכנעים את עצמם יושבי הגטו כי אם יתפרו חליפות מושלמות לחיילי הוורמכט יצילו את עצמם מכליה, או שהצלתם תעמוד להם מעבודתם בהקמת הגשר על הבוג. השיח החברתי בתוך הגטו נסב על הקרע האידאולוגי בין השומר הצעיר, בית"ר ואנשי הבונד, שיסוע פוליטי אידאולוגי שאין לו נגיעה לאיום הקיומי הממשי שהם נתונים בו. הזיות על העברה למינכן, למתפרה הראשית, או לחוות עבודה בפולין, מומצאות ומוזנות על ידי הקרבנות עצמם והופכות כלי להעצמת התרמית שתביא עליהם את כיליונם.

לכאורה משתמש אפלפלד בהסבר הרגיל של מנגנונים פסיכולוגיים אסקפיסטיים, כלומר בהסבר המקובל כי העולם הנחלם וההזוי מציל את הקרבן משקיעה אל פסימיות ואל ייאוש שהעולם הקונקרטי מציג לפניו. ובאמת, למי שמתבונן באותם קטעי מפתח הפזורים לרוב לאורך כל כתיבתו, נחשף מנגנון טרגי של השלכת העולם הנפשי הישן, האבוד, על מציאות שאינה תואמת אותו.

השלכה זו אינה מביאה לגאולת היחיד ובוודאי לא להצלת הציבור. להפך, גיבורי הנובלות שלו מטילים איש על רעהו דימויים פנימיים של טוב ורוע ובונים עולם חדש של תרמיות המחישות את קצן, אף יותר מן הנכון להן בנסיבות האיומות שהן נתונות בהן. כמה מן הדמויות המרשימות במכרה הקרח, אסיר המחנה פנחס, למשל, יהודי שנצמד אל נוהגי תפילה של בית אבותיו, מושכות אליהן את שנאת האסירים רק משום שאין

הן מתאימות את עצמן לדגמים ההזויים של חבריהן האסירים, שאינם יכולים לשאת את קיומו של יהודי מן הסוג הישן המכחיש את קיומם האסימילטורי.

אלה הם גיבורים חסרי זהות מיוצבת, שחייבים, לשם מבחן ההישרדות האחרון שהציבה לפנייהם המציאות האכזרית, להקים גשר אל זהות חדשה, שמצויה מעבר לקו הקיום האחרון שלהם המסומל באפיקו הבלתי עביר של הנהר בוג. בלשונו המטפורית של הסיפור, סבלם אינו אלא "פרוזדור קרח המוביל אל מדורים חשוכים יותר" (עמ' 8). המהלך בפרוזדור זה רגליו קופאות ו"רגלי קרח הן ראשיתו של המוות" (עמ' 9). מהם מאבדים את עצמם לדעת ומפילים את עצמם אל הבוג, אחרים מופלים לשם בידי הקלגסים שומרי המחנה, ורק מיעוטם יעברו את הנהר ויגיעו אל אותו מחוז זהות חדש שמעבר לנהר שהוא כמופת מיתולוגי-יהודי של האבות החדשים המכוננים את קיום עמם לאחר שבאו מעבר לנהר.

השיבה דרך מחילות הקרח אל התודעה המיתולוגית שהוקפאה בעומק הזיכרון של העם היא תימה מכוננת ביצירת אפלפלד, וביצירה הנזכרת כאן היא עוצבה כמין ישויות טיטניות אדמתיות ומיתיות כמו פוֹצִי, האב הגדול, היהודי שקשריו אל התפילה והמנהג היהודי עמוקים (והוא מזהה את ייחוסו של המִסְפֵּר לשושלת חסידית חשובה), ובעיקר המרטיר הגדול של הסיפור שבחר להעלות את עצמו באש ולא למות שפל ברך. ישויות אלה הן המעצבות את זהותו של הגיבור הראשי, אשר שמו, אַרוֹוִין, לעולם לא נזכר בעל פה אלא פעם אחת בחתימה על מכתב שהופרה באוויר (עמ' 124). היסוד האוטוביוגרפי הנרמז בשם זה, שהוא שם נעוריו של הסופר, וכן ההתייחסות השושלתית של אבי ארווין אל חסידי ז'דובה (Zhadova), הכפר הקטן ליד צ'רנוביץ, כפר הולדתו של אפלפלד, מייצגים ניסיון אישי כואב ומורכב לחתור אל השורש המיתולוגי של הקיום היהודי גם במחיר הקפיאה והמוות שמזמנות מחילות הקרח של מסע זה.

העיון במכלול יצירתו של אפלפלד ממעוף הציפור מותיר את הרושם ששפעת הסיפורים והספרים הם מעין ניסיון לספר סיפור אחד, שאותו אי אפשר לספר. היצירה כולה נדמית כמעין מאמץ מתמיד להכות על סלע הזיכרון החתום. שהרי זיכרונו של אפלפלד הוא זיכרונו של ילד שאיבד את שפתו, שזהותו עדיין לא גובשה, שהוריו אבדו ומראות ילדותו נטבעו בראש ובראשונה כמראות חולפים. בעת המלחמה, כמו שמעיד הוא ביצירתו סיפור חיים, הוטבעו זיכרונותיו ותחושותיו בגופו. חייו הצטמצמו למעין חיים ראשוניים, גופניים. מתוך צמצום זה, שלא אפשר עיצובה של זהות, כתיבת סיפור החיים מעניקה להם משמעות, ובאמצעותה מגיע אפלפלד אל ארץ שבה האור מכה בו כמכונה — "מכנות האור", והוא מתיילד מחדש כצבר שבא מן הים, כאון בן פלת — והרי הוא לא בא מן הים ולא נחצב מן העמק. הרי הוא בא מ"שם", שאת טיבו המדויק אינו זוכר. לרשותו רק קרעי זיכרונות, קרעי סיפורים. נקודות ציון של מקומות אהובים ומנוגדים: צ'רנוביץ, הקרפטים ועוד.

זהותם של בני אדם היא הסיפור השלם שהם מספרים לעצמם; סיפור שמאגד את ההווה ואת העבר לכלל מסגרת אחת. "סיפור חיים" מייצר סדר ומשמעות בחיים; הסיפור מבהיר למספר מנין בא ולהיכן הוא הולך, ואיך כל התרחשות בחיים משתלבת ברקמת הסיפור. בני אדם אינם מספרים בהכרח סיפור אחד לחייהם. בנקודות זמן שונות הם עשויים לספר סיפורים שונים. אבל לרוב חומרי הסיפורים ומתווי העלילה דומים אלה לאלה. דמיון זה מבוסס על חוויית הרציפות של החיים בין לידה למוות.

אבל רציפות זו לא נחוותה אצל אפלפלד. הוא זוכר אירועים דרמטיים שהוטבעו בנפשו כשהיה ילד, מבלי שהייתה לו שהות לעבדם ולהרכיבם בתוך עולמו של מתבגר. הזיכרון קשור ל"שם", ושם זה נותר עלום, חתום בשבעה חותמות של הדחקה או שכחה. ומה"כאן", שהוא שונה כל כך, הוא נאלץ לעשות את דרכו אל המרחב הבלתי מוכר של עברו.

סיפוריו של אפלפלד הם לרוב סיפורי מסע במרחב, סיפורי תנועה מ"כאן" ל"שם" ומ"שם" ל"כאן", לעתים ללא תכלית; מסעות חוזרים ונשנים ברכבות למקומות שהיה בהם והוא שב אליהם. ואולם מסעות מרחביים אלו הם פרישה של מסעות הנפש המשתוקקת אל המקומות הראשונים, אל ראשית הסיפור, אל נקודת האחיזה שבה יתלכד ההווה עם העבר. מקצתם של מסעות אלו קונצנטריים, מסעות נדוד בלא תכלית. שהרי "הטירה" נותרה חתומה, הזיכרון, העבר, נותר בלתי נגיש. מקומו המרחבי ידוע – שם, אבל לנפש אין גישה אליו. כך נהפכים אפוא הסיפורים כולם למאמץ דיכוב, לניסיון לדיאלוג שיש בו ציפייה להיענות של מה שכבר לא יכול לדבר.

הכמיהה אל ה"שם", אל הראשית, מובילה את אפלפלד פעם אחר פעם לחפש את הקול של העבר בהווה בדמותן של נשים נוצריות, בפרט אלו שחיו אצל יהודים. הן עשויות לשאת את הקול כמעין מראה חרותה בלבן, שהרי הן היו שם, ראו ושמעו. דווקא הן, הנשים הרוטניות, הלא רפלקטיביות, יכולות לשאת בגופן את העבר. הסיפורת של אפלפלד היא מאמץ מתמשך להבקיע חומות של שכחה; מאמץ שמבחינה ספרותית מתגלם בעיצובו של המבדה הספרותי המייצר בדמיון את מה שהיה שם, וליתר דיוק את מה שיכול להיות שם. אפלפלד המספר נדמה כאדם שאינו יודע שובע; שוב ושוב הוא חוזר אל תבניות הראשית של המתח בין שם לכאן, אל המסע בין המקומות והמרחבים, שלעתים חוזר וסב על צירו. הוא שב ומתדפק על דלתות הזיכרון. לא מפני שהוא חי בהשתוקקות נוסטלגית, אלא מפני שהוא מבין כי פיוס אמתי בחיי אדם לא יתחולל בלא התיווך בין המרחבים שבהם היה והתנסה.

*

הכינוס הזה של מאמרים על יצירתו ייחודי. בשונה מספרי מחקר שהוקדשו ליוצר כלשהו התבקשו כותבי המאמרים לעיין ביצירה נבחרת אחת בלבד. ביקשנו לעורר קשב לקולה המיוחד של יצירה מיצירותיו של אפלפלד. כל כותב וההקשבה שלו. לעתים האזנה של

חוקר הספרות ולעתים של חוקרים מתחומים אחרים שיצירת אפלפלד אתגרה אותם בקולה והם נענו לה בדרכם שלהם. המבט האחר ביצירת אפלפלד הוא שפותח אופקי מחקר חדשים גם לחוקרי הספרות, ומן הטעם הזה בחרו העורכים להביאו בסדרה זו. קובץ זה נולד מתוך דיונים בסמינר הרב-שנתי "עקבות העבר בהווה" הנערך ב"מכון שלום הרטמן" בירושלים. בסמינר זה יוחדה שנה תמימה (תשנ"ט) לקריאה ביצירתו של אפלפלד, שבעינינו היא טקסט שכולו הליכה לאחור אל העבר באמצעות העקבות שהטביע בהווה. הקובץ הניתן כאן מממש את השאיפה של משתתפי הסמינר לטפל בשאלה הזאת לא רק מצדה הספרותי-הפואטי, אלא גם ואולי בעיקר מצדדיה ההיסטוריים, הפנומנולוגיים והחברתיים. רוב המשתתפים בסמינר תרמו לקובץ את קריאתם המיוחדת ביצירת אפלפלד, ואחרים שלא נכחו בו נענו לבקשתנו והוסיפו את קריאתם. לכולם נתונה תודת עורכי הקובץ.

תודה מיוחדת שמורה ל"מכון שלום הרטמן" – אכסניה אינטלקטואלית – מקום שתשוקת דעת העבר חוברת בו אל הטרדה האמתית בשאלות ההווה. אנו מודים לדוד הרטמן מייסד המכון, ולדניאל הרטמן נשיאו בהווה על שהשכילו לבנות בית שיש בו דיאלוג מתמשך בין עולמות ומחויבות עמוקה לקיום היהודי בהווה. תודתנו נתונה להוצאת אוניברסיטת בר-אילן שניאותה לארח את הקובץ הזה בסדרה מטעמה. בזכות מסירותן של מנהלת ההוצאה מרגלית אבישר ועובדות ההוצאה אן למדן, ענת גל, חני אהרוני, ספר זה בא לעולם.

אבידב ליפסקר

אבי שגיא

